

СТАН РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Постановка проблеми. У науковій літературі для характеристики «людська норма» використовуються різні поняття: психічна норма, поведінкова норма, норма розвитку, вікова та індивідуальна норма. Визначення психічної норми є однією зі складних проблем, що пояснюється індивідуальністю та суб'єктивністю людської психіки. Сприйняття людьми подій, що відбуваються навколо них, оцінка та відповідна реакція можуть залежати від віку, статі, особливостей виховання, культури, життєвого досвіду, настрою.

Для нормальної людської психіки характерною є певна свобода вибору варіантів поведінки. Межі варіативності виборів залежать від культурних традицій, уявлень про нормативну поведінку, що панує у суспільстві, терпимості. Нормальна людська поведінка не завжди є результатом зважених і продуманих планів. Найчастіше вона залежить від конкретної ситуації, а також від впливу поведінкових стереотипів, засвоєних людиною.

У більшості психолого-педагогічних літературних джерел висловлюється думка про те, що не існує кількісного переходу між нормальною і патологічною психікою. Найчастіше різниця між ними має якісний характер.

Одним з перших вітчизняних психологів досліджував різного роду поведінкові відхилення А. Ковальов, який вважав, що основною ознакою поведінки, що відхиляється від норм, є невідповідність цієї поведінки соціальним вимогам, що виражаються у законах і моральних правилах [5]. Таке трактування акцентує увагу на найбільш характерних ознаках девіантної поведінки і тим самим орієнтує на аналіз реальних причин, що лежать в її основі.

Зазначимо, що одностайності у тлумаченнях сутності поняття «девіантна поведінка», що представлені у сучасній науці, немає. Так, відомий американський соціолог С. Селлін пропонує визначати поведінку як нормальну і ненормальну, тобто як таку, що або відповідає поведінковим нормам, або відхиляється від них. Водночас він зазначає, що норми поведінки закладаються соціальними групами, які виступають у ролі нормотворчих. У цьому випадку причиною девіантної поведінки може бути конфлікт між нормами субкультури та офіційної культури на основі того, що індивід одночасно входить до різних етнічних, соціальних, політичних та інших груп, цінності яких не співпадають чи суперечать між собою [5]. Тобто можливим є висновок про те, що поведінка будь-якої людини, яка включена до відповідної соціальної групи, що суперечить прямо або побічно нормам цієї групи, може бути визнана девіантною. Зауважимо, що під таке визначення можна підвести поведінку будь-якої людини, яка виявляє незгоду з тими чи іншими вимогами певної групи. Таким чином ніби зникає межа між морально цінною і негативною поведінкою особистості. Наприклад, морально мотивований учинок людини, яка була раніше членом агресивного молодіжного угруповання, але вийшла з нього, цілком ідентифікується з поведінкою особистості, яка вступила до аналогічної мікрогрупи і змушена з цієї причини розірвати свої відносини з колективом. І у першому, і у другому випадку існує порушення норм груп. На наш погляд, такого роду класифікації, визначення девіантної поведінки хибують поверховістю, однобічністю, недоврахуванням багатоаспектності цього явища. У цьому контексті актуальним є аналіз існуючих у науковій літературі підходів до розуміння сутності девіантної поведінки підлітків.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Розвиток кожної дитини відображає послідовне проходження станів вікової періодизації. У зв'язку з цим у науці існує поняття «вікова норма». Це середньостатистичний показник, який свідчить про те, що деяка особливість є характерною для більшості дітей даного віку. Даючи оцінку розвитку дитини, педагогу необхідно знати і враховувати її індивідуальні темпи розвитку, які

можуть дещо відрізнятись від середньостатистичного показника, але не свідчити про аномальність. Проблема з визначенням поведінкової норми і тепер існує у багатьох антропологічних науках, оскільки певні відхилення поведінкового характеру можуть бути й у дитини, і у дорослого, але вони не завжди свідчать про хворобливий стан особистості, її ненормальність з погляду медицини.

Для подальшого прогнозування можливостей впливу на девіантну особистість важливим є диференціювання понять «норма поведінки» і «норма розвитку». Л. Венгер вважає, що норма розвитку – це оптимальний, з точки зору суспільства, рівень, що співвідноситься з індивідуальними особливостями дитини [4]. Ми погоджуємося з поглядами Л. Венгера, відповідно до яких відхилення у поведінці практично здорової дитини формуються у результаті гетерономного (протиприродного) впливу навколишнього середовища.

І. Невський відхилення від норми пов'язує зі спотвореним, неповноцінним, суперечливим досвідом дітей [6]. У дослідженні Р.Хмурич розглядається поняття «відхилення в моральному розвитку дітей», яке визначається ступенем невідповідності індивідуальної поведінки суспільним правилам і нормам. Основними причинами відхилень у моральному розвитку дітей автор вважає несформованість, неготовність бачити спільне в особистих і суспільних мотивах.

Визначення нормальної людини пропонує М. Люшер, який розглядає це поняття з позиції функціональної психології. Функціональний підхід дозволяє класифікувати поведінку щодо її відповідності-невідповідності рольовим іграм.

М. Люшер пропонує оцінювати поведінку людини як нормальну, якщо вона відповідає ситуації. «Нормальність більшою мірою вимірюється тим, наскільки справжніми, непідробними, істинними, такими, що відповідають дійсності, є розсудливість і поведінка».

Спираючись на наукові погляди В. Кащенко, С. Степанова, М. Люшера, у результаті проведеного аналізу змісту понять «норма» і «відхилення» ми можемо стверджувати, що:

– «норма» – це середнє значення, яке залежить від соціально-економічних, культурно-історичних, кліматичних та інших умов;

– «відхилення» – це розбіжність з деякою нормою.

Аналіз психолого-педагогічної літератури [2; 3; 4; 6] показав, що поняття «девіантна поведінка» використовується для характеристики різноманітних проявів дитячого та юнацького негативізму: від неслухняності до протиправних дій. Синонімічним є визначення «поведінка, що характеризується опором заходам педагогічного впливу».

Поняття «важка дитина», яке у психолого-педагогічній літературі існує поряд з терміном «девіант», дослідник А. Белкін вважає суб'єктивним, оскільки семантика слова відображає суб'єктивну думку людей, які стикаються з такою дитиною. Невміння і небажання деяких дітей дотримуватися суспільних норм поведінки призводять до виникнення конфліктів з оточуючими, що ускладнює життя цих осіб, робить їх «важкими». Характеризуючи важких дітей, А.Белкін окреслює такі причини, що викликають девіації поведінки:

1) відхилення у стані нервової системи (підвищена дратівливість, мстивість, підозрілість у відносинах з оточуючими, емоційна нестійкість);

2) особливості темпераменту.

Посилаючись на результати досліджень, А. Белкін виокремлює такі етапи формування поведінки, що відхиляється:

– дошкільний, коли девіантність пов'язана з недостатньо сформованими навичками життя у колективі;

– молодший шкільний вік, коли виникають негативні тенденції у моральному розвитку, несприйняття підлітком норм життя дитячого колективу;

– підлітковий період, коли відбувається поглиблення негативних тенденцій у моральному розвитку, свідченням яких є порушення суспільних норм поведінки [3].

Проблеми педагогічної занедбаності досліджував науковець Л. Зюбін. Ним зроблено спробу диференціювати ознаки понять девіантної поведінки, за допомогою яких вона може бути охарактеризована. Автор вважає, що поняття «важка» свідчить про результат виховання дитини, а «педагогічна занедбаність» – про історію цього виховання, тому педагогічно занедбаний підліток рано чи пізно стає важким.

Мета статті – здійснити аналіз наукових підходів до визначення змісту поняття «девіантна поведінка» вітчизняних і зарубіжних учених.

Виклад основного матеріалу. Вивчення спеціальної літератури дозволяє дійти висновку про те, що педагогічна занедбаність пов'язана з відхиленнями від норми у свідомості, поведінці, діяльності дитини. Основними ознаками педагогічної занедбаності є:

– відхилення у поведінці від освітньо-виховних норм (порушення норми у здобутті початкової освіти, неорганізованість, неуспішність);

– важковиховуваність (стійкі зміни поведінки: підвищена збудливість або загальмованість, агресивність, конфліктність, небажання розуміти позицію іншої людини, швидкі зміни настрою, афективні вчинки, що систематично повторюються, опір педагогічним впливам).

Л. Хусайнов виокремлює такі типи педагогічно занедбаних дітей: розбещені, відхилені, розгальмовані, агресивні, бездоглядні, конфліктні, егоїстичні, тривожні. Погоджуючись з дослідником у тому, що дійсно ознакою поведінки всіх виокремлених типів є опір педагогічним впливам, складність вибору методів та прийомів виховної дії, варто зазначити відсутність у цій класифікації критеріїв, що об'єднують таких дітей в одну групу. Зокрема, розбещеність є свідченням помилок у сімейному вихованні, відхиленість характеризує соціальний статус дитини у групі однолітків, розгальмованість є свідченням проблем в емоційно-вольовій сфері особистості і водночас недоліків виховання тощо.

Деякі дослідники розрізняють відхилення корисливого, агресивного і соціально-пасивного типів. До соціальних відхилень корисливої спрямованості належать правопорушення і вчинки, що пов'язані з прагненням незаконним шляхом отримати матеріальну, грошову або майнову користь, крадіжки, здирицтво.

Соціальні відхилення агресивної орієнтації проявляються у діях, спрямованих проти особистості (образа, хуліганство, побої, зґвалтування, вбивство). Соціальні відхилення корисливого й агресивного типів можуть мати як вербальний (образа словом), так і невербальний характер (фізичний вплив) і виявлятися на рівні як докриміногенному, так і посткриміногенному: вчинки та аморальна поведінка, що викликають моральне засудження; злочинні дії, що підлягають покаранню за Кримінальним кодексом.

Відхилення соціально-пасивного типу відображається у відмові від активної життєдіяльності, ухиленні від громадянських обов'язків, униканні відповідальності, небажанні вирішувати як особистісні, так і соціальні проблеми. До такого роду проявів можна віднести: спроби невідвідування школи, систематичне невиконання навчальних завдань, спроби бродяжництва, вживання алкоголю, наркотиків. Крайнім проявом соціально-пасивної позиції є суїцидальні спроби, самогубство.

Особливим типом девіантної поведінки є адиктивна як форма соціально-пасивних відхилень, що характеризується різними видами залежностей: наркотичної (наркоманія), від токсичних речовин (токсикоманія), від азартних ігор (гемблінг), анорексія (відмова від їжі), булімія (прагнення до постійного споживання їжі), від алкоголю (алкоголізм), тютюнопаління. Адиктивна поведінка призводить до руйнування психіки та організму. Така поведінка отримала на Заході назву аутодеструктивної, тобто саморуйнівної.

Більшість дослідників проблеми девіантної поведінки молоді схиляються до висновку, що поведінка, яка відхиляється від норми, є результатом несприятливого соціально-психологічного розвитку дитини та порушень процесу соціалізації, що знаходить відображення у різних формах дитячо-підліткової дезадаптації у досить

ранньому віці.

У психологічному словнику зміст девіантної поведінки особистості розкривається у таких негативних проявах, як злочинність, алкоголізм, наркоманія, самогубство, проституція, тобто термін «девіантність» використовується для характеристики і кримінальної поведінки.

Ми притримуємося наукової позиції Б. Алмазова, Ю. Клейберга, Н. Максимової, В. Оржехівської, які делінквентну (протиправну, кримінальну) поведінку розглядають як стадію розвитку девіантної поведінки. Варто зазначити, що виокремлення делінквентної поведінки як виду, стадії девіантної поведінки дозволяє більш чітко класифікувати ознаки проявів цих типів дезадаптації молоді.

Під делінквентною поведінкою розуміють сукупність протиправних діянь, що можуть бути класифіковані за нормами кримінального права (згвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних ушкоджень). Психологи виокремлюють такі групи делінквентних осіб:

1) індивіди, які здійснюють правопорушення під впливом певних обставин чи оточуючих людей;

2) особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших правопорушників і правових норм;

3) люди, що випадково здійснюють правопорушення;

4) особи, які свідомо порушують правові норми [5].

У зарубіжних психологічних працях, присвячених особливостям підліткового віку, достатньо часто аналізують так звану проблемну поведінку [5; 7]. Дослідники проблемну поведінку підрозділяють на інтерналізовану (спрямовану на себе) і екстерналізовану (спрямовану на інших). За такого поділу, асоціальна поведінка вважається крайнім випадком екстерналізованої проблемної поведінки.

Науковці називають такі стадії розвитку асоціальної поведінки:

– несхвалювана (епізодичні пустощі);

– така, що систематично засуджується;

– власне девіантна поведінка (вчинки, що порушують моральні норми);

– делінквентна (злочинна);

– деструктивна.

На думку А. Міллера, такий стадіальний розгляд процесу формування асоціальної поведінки є достатньо традиційним. Першоджерелом антигромадської поведінки виступає сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що детермінують непристосованість підлітків та юнацтва до конкретних умов соціально-корисної діяльності (їхню дезадаптацію). Дезадаптація призводить до відчуження неповнолітніх від соціально-позитивних зв'язків і стосунків, і, як наслідок, сприяє десоціалізацію особистості. Десоціалізація нерозривно пов'язана з деморалізацією особистості, початковим ступенем якої є важковихованість.

У вітчизняній психології існують різні погляди на проблемну поведінку. В дослідженні Б. Алмазова проблемна поведінка представлена як протиправна і делінквентна [1]. Такий розподіл ним було зроблено у зв'язку з тим, що соціальна практика виховання вимагає співвідношення провини з мірою відповідальності: «...неповнолітнім властиво плутати, які дії підлягають покаранню, а які заслуговують тільки на осуд» [1, с. 36]. Для педагога протиправна поведінка іноді видається не настільки визначальною у контексті загальних тенденцій особистісного розвитку, особливо у тих випадках, коли її причинами були імпульсивність, сугестивність, легковажність або недосвідченість. Водночас аналіз причин делінквентної поведінки вважається значно важливішим, оскільки в її основі можуть лежати стійкі деформації характеру. З огляду на це, порушення закону залишається фактом антигромадських дій, яке дослідник класифікує як протиправну поведінку, тоді як делінквентна поведінка є її передумовою.

Багато дослідників (А. Белобородов, Ю. Васильєва, А. Долгова, О. Змановська) розглядають девіантну поведінку як форму соціальної дезадаптації. Аналіз проблеми соціальної дезадаптації вимагає розгляду основних характеристик цього явища. На думку А. Реана, більш глибокому розумінню витоків соціальної дезадаптації може сприяти досягання результатів досліджень, що здійснювались за такими напрямками: психоаналітичний підхід (Е. Еріксон, З. Фрейд), згідно з яким соціальна адаптація є результатом гомеостатичної рівноваги особистості з вимогами зовнішнього оточення (середовища), гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), у якій метою адаптації вважається досягнення позитивного духовного здоров'я та відповідності цінностей особистості цінностям соціуму, основним критерієм адаптованості є ступінь інтеграції особистості і середовища; і, нарешті, когнітивна психологія (Л. Фестінгер, Д. Карлсміт), в якій представлені два рівні у підході до проблеми соціальної адаптації: адаптація як відсутність переживання загрози і дезадаптація як виражене емоційне переживання.

Наукові концепції вітчизняних авторів (Б. Алмазов, А. Реан) пов'язані з виокремленням критеріїв соціальної адаптації особистості: внутрішнього (психоемоційна стабільність) і зовнішнього (відповідність реальної поведінки особистості вимогам середовища та правилам нормативної поведінки) планів. Дезадаптація за зовнішнім критерієм проявляється як конфліктна, асоціальна поведінка, але при цьому може мати місце «внутрішня гармонія» особистості, тобто адаптованість за внутрішнім критерієм. Системна соціальна адаптація – це здатність особистості до самоактуалізації у гармонії з реальним соціумом [8, с. 49].

Соціальна дезадаптація, на думку М. Раттера, пов'язана з синдромом порушеної поведінки, особливості якої викликають сильне незадоволення оточуючих [7]. Відомий психолог до проявів синдрому порушеної поведінки відносить брехню, грубість, войовничість, запальність, погану поведінку вдома і навіть окремі випадки протиправних дій. М. Раттер вважає, що постановка діагнозу синдрому порушення поведінки залежить від специфіки соціокультурних норм, а також переважаючої системи цінностей у родині важкої дитини. Там, де батьки не послідовні у своїх вимогах і вчинках, не в змозі володіти ситуацією, поступово з'являється схильність до «неправильних», з погляду суспільства, вчинків [7, с. 290].

Таким чином, девіантна поведінка, в основі якої лежать дезадаптаційні процеси, може вважатися порушенням або втратою можливості повноцінної взаємодії індивіда з оточенням, сукупністю ознак, що свідчать про невідповідність взаємодії людини з навколишнім середовищем [7].

У залежності від ступеня деформації процесу соціалізації виокремлюються дві стадії соціальної дезадаптації [2]:

- стадія шкільної дезадаптації, яка представлена педагогічно занедбаними учнями;
- стадія соціальної занедбаності дітей і підлітків (бродяжництво, наркоманія, пияцтво, алкоголізм, правопорушення, аморальна поведінка). Визначені багатьма дослідниками ознаки девіантної поведінки в наш час потребують уточнення. Суттєвим завданням у цьому зв'язку є розмежування стилю поведінки, його зовнішніх рис і досвіду особистості, що відображає її звички, потреби, ціннісні орієнтації. Практика свідчить, що зовнішні та внутрішні аспекти тієї ж самої поведінки можуть не збігатися. За зовнішньою привабливістю і уявною вихованістю може ховатися цинічна, глибоко аморальна натура людини. І навпаки, що дуже часто можна спостерігати у поведінці підлітків: за зовнішньою бравадою, можливо, нахабністю намагаються замаскувати внутрішню невпевненість у собі, особисті невдачі.

І якщо в останньому випадку достатньо звичайних заходів морального коректування особистості, то у першому – належить здійснити складну, трудомістку роботу, спрямовану на перевиховання підлітка. Сформовані аморальні якості особистості (жорстокість, жадібність, брехливість тощо), за вдалим висловом психолога Л. Філатова, ніби знаходять

власну логіку руху і розвитку. Такого роду особистість вибірково реагує на різні зовнішні впливи, віддаючи перевагу суто негативним [5]. Тривала взаємодія негативних зовнішніх впливів і аморальних якостей людини надає поведінці, яка відхиляється, внутрішньо цілеспрямованого, негативного характеру. Все це разом узятє і визначає гостроту суперечностей, які виникають між громадськими вимогами і ціннісними орієнтаціями особистості. Нерідко девіантна особа намагається активно протидіяти, чинити опір проникненню норм моралі не тільки у власну свідомість, але й у свідомість людей, які належать до її мікрооточення. Тому під девіантною поведінкою необхідно мати на увазі таку поведінку людини, специфічність якої проявляється не тільки у стилі її зовнішніх рис, які піддаються візуальному спостереженню, але і у внутрішньому змісті, що часто буває прихованим від очей сторонніх і важко піддається діагностиці.

Оснóву девіантного стилю поведінки, як ми вважаємо, складає спрямованість особистості, що є синтезом негативно виражених мотивів, потреб і звичок, які надають їй діяльності відповідне поведінкове забарвлення, формують своєрідний психологічний склад особистості, її характер і виступають регуляторами її аморальної і протиправної активності.

Процес соціалізації підлітка, його соціального становлення тісно пов'язаний з самосвідомістю, він активно впливає на формування морально-вольових якостей особистості. Суб'єктивні уявлення неповнолітніх про себе, ставлення до власної особистості, в одному випадку, стимулюють прояви гідності, працьовитості, чесності або, навпаки, безвідповідальності, егоїзму, антигромадської спрямованості, якщо в основі цих уявлень і суб'єктивних ставлень закладені негативні потреби.

Самосвідомість особистості виступає провідною передумовою становлення діяльності самовиховання, його найбільш важливою умовою і засобом. Психолого-педагогічна оцінка рівня сформованості самосвідомості є необхідною у контексті виховно-профілактичної та корекційної роботи, оскільки педагогічна занедбаність впливає на її розвиток, наслідком чого є девіантна поведінка підлітка. Знати обсяг, глибину деформацій, чітко діагностувати причини, які викликали прояви цих деформацій, – це найперший обов'язок педагога в його профілактичній роботі з девіантними підлітками.

Висновки. Дослідження вчених з проблеми девіантної поведінки підлітків показують, що реальна самооцінка, яка є стрижнем самосвідомості, сприяє закріпленню суспільно цінних прагнень особистості, а неадекватна (завищена чи занижена), стимулює аморальні вчинки і дії. Вона істотно ускладнює відносини неповнолітнього з оточуючими людьми, формує індивідуалізм. Завищена самооцінка, зокрема, сприяє виникненню надмірного самолюбства, яке у поєднанні з аморальними способами самовираження призводить особистість до девіантних відхилень.

Окрім того, теоретичний аналіз літературних джерел показав, що ні у зарубіжних, ні у вітчизняних авторів немає єдиних поглядів щодо змісту поняття «девіантна поведінка», її причин. Тим не менше, більшість дослідників поведінку, що відхиляється, розглядають як систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим чи моральним нормам, тобто поведінку, в якій стійко виявляються відхилення від соціальних норм.

Література:

1. Алмазов Б.Н. Профилактика конфликтов в работе с педагогически запущенными учащимися / Б.Н. Алмазов. – М.: МВНМЦ ПТО, 1991. – 187 с.
2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева – М., 1993.– 197с.
3. Белкин А.С. Диагностика педагогической запущенности учащихся / А.С. Белкин. – Свердловск: ПИ, 1979. – 107 с.
4. Венгер А.Л. На что жалуетесь. Выявление и коррекция неблагоприятных вариантов развития личности детей и подростков. / А.Л. Венгер. – Москва – Рига, 2000. – 184 с.
5. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения / Ю.А. Клейберг // Учебное пособие для

вузов. - М.: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. - 160 с.

6. Невский И.А. Подростки группы риска в школе. / И.А. Невский. - М., 1997. – 112 с.

7. Раттер М. Помощь трудным детям / Раттер Майкл; Пер. с англ. Е.А.Алексеевой, С. Нуровой. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 432 с. (Серия «Мир психологии»).

8. Реан А.А. Психология педагогической деятельности (проблемный анализ) / А.А. Реан // Учебно-научное издание. – СПб.: Медицинская пресса, 2002. – 352 с.

У статті розглядаються наукові підходи до визначення змісту поняття «девіантна поведінка», аналізуються соціально-педагогічні, психолого-педагогічні, соціально-культурні причини виникнення девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: *девіантна поведінка, делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, педагогічна занедбаність, важковиховуваність.*

В статье рассматриваются научные подходы к определению содержания понятия «девиантное поведение», анализируются социально-педагогические, психолого-педагогические, социально-культурные причины возникновения девиантного поведения подростков.

Ключевые слова: *девиантное поведение, делинквентное поведение, аддиктивное поведение, педагогическая запущенность, трудновоспитуемость.*

The article deals with scientific approaches to the definition of the term «deviant behavior», examines the social, educational, psychological, educational, social and cultural causes of deviant behavior among adolescents.

Keywords: *the deviant behavior, the delinquent behavior, the additive behavior, the educational neglect, difficult educability.*